

V. RECEPCJA DZIEŁ SKARGI

Anna Sitkowa¹

(Uniwersytet Śląski, Katowice)

„Jakiego skarbu my Polacy nigdyśmy przedtym nie mieli”. Ślady lektury *Żywotów świętych* Piotra Skargi w katolickich drukach z końca XVI wieku

Żywoty świętych Piotra Skargi (1536–1612) nieraz już stawały w centrum zainteresowań badaczy, śledzących ich genezę, dzieje sławy oraz recepcji². Skrętnie odnotowywano także sądy wartościujące, zwłaszcza najdawniejsze, odnoszące się do działalności pisarskiej twórcy *Kazań sejmowych*³. Warto do tych kwestii powrócić raz jeszcze, by wskazać „ślady lektury”⁴ Skargowego dzieła, pozostawione w katolickich publikacjach z końca XVI wieku.

Hagiograficzny zbiór autora *Pro sacratissima Eucharistia*, opublikowany w XVI wieku czterokrotnie, po raz pierwszy ukazał się w Wilnie, jesienią 1579

¹ Dr hab. Anna Sitkowa — pracuje w Zakładzie Historii Literatury Baroku i Dawnej Książki należącym do Instytutu Nauk o Literaturze Polskiej im. Ireneusza Opackiego Uniwersytetu Śląskiego. Obszar zainteresowań badawczych: historia literatury staropolskiej, historia dawnej książki, edytorstwo. Autorka książek: „*Na polów dusz ludzkich*”. *O literackiej ramie wydawniczej w edycjach kazań Piotra Skargi (XVI–XVIII wieku)* (1998), *Piotra Skargi potyczki z ludźmi epoki* (2000), *O pisarstwie Józefa Wereszczyńskiego. Wybrane problemy* (2006). Publikowała w pracach zbiorowych: *Studia bibliologiczne* (1992–2011), *Sarmackie theatrum* (2001–2012), *Przedmowa w książce dawnej i współczesnej* (2002), *Dedykacje w książce dawnej i współczesnej* (2006), *Epistolografia w dawnej Rzeczypospolitej* (2011–2013) i w czasopiśmie: „Zaranie Śląskie”, „Pamiętnik Literacki”, „Horyzonty Wiary”, „Barok” i „Rocznik Przemyski”.

² Por. np. J. Nowak-Dłużewski, „*Żywoty świętych*” Piotra Skargi, [w:] tenże, *Z historii polskiej literatury i kultury*, Warszawa 1967, s. 46–62 (pierwodruk: „*Życie i Myśl*” 1962, nr 11–12, s. 5–27); H. Barycz, *Z dziejów jednej książki*, [w:] tenże, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku. Prądy — idee — ludzie — książki*, Warszawa 1971, s. 652–676; J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji*, Warszawa 1978, s. 98–118; A. Ceccherelli, *Od Suriusa do Skargi. Studium porównawcze o „Żywotach świętych”*, przekł. M. Niewójt, Izabelin 2003.

³ Por. J. Starnawski, *Piotr Skarga w legendzie wieków*, [w:] tenże, *Pisarze jezuitów w Polsce (wiek XVI–XIX). Studia i materiały*, Kraków 2007, s. 93–135 (pierwodruk: „Pamiętnik Literacki” 1969, z. 3, s. 3–46); J. Tazbir, *Piotr Skarga*, [w:] *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, red. Z. Stefanowska, J. Tazbir, Warszawa 1980, s. 89–108.

⁴ Por. *Ślady lektury*, red. J. Lyszczyzna, Katowice 2012.

roku⁵. Skarga część pierwszą zadedykował w dniu 16 sierpnia 1579 roku królowej Annie Jagiellonce (1522–1596), która jako „jedyna właściwie z dzieci Zygmunta Starego i Bony tak niezachwianie stała zawsze po stronie katolicyzmu”⁶. Część druga zbioru (przypisanie datowane 10 października tegoż roku) zyskała adresata w osobie hetmana Mikołaja Mieleckiego (zm. 1585), „który w wyniku wieloletnich zabiegów jezuitów (rozpoczętych w roku 1569 przez Piotra Skargę), przekonany przez Benedykta Herbosta”⁷ (ok. 1531–1598), w 1577 roku powrócił na łono Kościoła katolickiego. Skarga, zalecając hetmanowi czytanie przede wszystkim żywotów świętych rycerzy i wodzów, wyraził nadzieję, że lektura świeżo opublikowanej książki zaowocuje kolejnym nawróceniem:

Daj Boże, aby i Jej M[*o*śc] Księżna Pani, małżonka W. P. M., ty żywoty świętych czytając, tej się prostoty w wierze chwyciła, a patrząc jako wiele się ludzi w Kościele świętym rzymskim tak starodawnym poświęciło w tymże domu i gniaździe a macicy wszej świętobliwości, zbawienia i prawdy szukała⁸.

Życzenie twórcy Bractwa Miłosierdzia spełnić się miało niebawem, gdyż Elżbieta z Radziwiłłów Mielecka (zm. 1591) przeszła na katolicyzm w 1580 roku⁹, stając się — podobnie jak jej małżonek — hojną protektorką Towarzystwa Jezusowego w Polsce¹⁰.

Przypominam te fakty dlatego, ponieważ Elżbieta Mielecka krótko po dokonaniu konwersji została jedną z adresatek listu dedykacyjnego, położonego na czele utworu *O żywocie i śmierci najjaśniejszej księżny parmeńskiej. List Doktora jednego, w którym wypisał wizerunek wszytkich spraw i pobożności prawego chrześcijanina. Teraz nowo z włoskiego na polskie przełożony [...]*¹¹, który ujrział światło dzienne w nieco ponad rok po wydawniczym debiucie *Żywotów świętych*. Karta tytułowa tego druku nie zawiera podstawowych informacji o twórcy oryginału ani o polskim tłumaczu, jak również nie ujawnia personaliów bohaterki utworu. Rodzimy „przekładacz” uchylił rąbka tajemnicy w dedykacji, informując,

⁵ Po wileńskim pierwodruku zbiorów wznowił Andrzej Piotrkowczyk (zm. 1620) w Krakowie w latach: 1585, 1592, 1598. Za życia Skargi ukazały się jeszcze trzy edycje (1601, 1603, 1610).

⁶ M. Bogucka, *Anna Jagiellonka*, Wrocław 1994, s. 160.

⁷ H. Kowalska, *Mielecki Mikołaj*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 20, red. B. Leśnodorski, Kraków 1975, s. 761. Historię utarczki Skargi z Mieleckim, kiedy to odwiedziwszy Gródek „Nie mógł wytrwać ognisty on kaznodzieja [...] i przykładem Heliaszowym, wojewody i małżonki jego tymi słowy potkać: [...] Czy nie masz Boga w Izraelu, abyście chodzili na poradę do Belzebuba Boga Akaron?”, przedstawił F. Birkowski, *Kazanie na pogrzebie W. O. Ks. Piotra Skargi*, [w:] P. Skarga, *Żywoty świętych*, Kraków, A. Piotrkowczyk, 1626, k. [14 recto]–[14 verso] (pierwodruk: Kraków, A. Piotrkowczyk, 1612).

⁸ P. Skarga, [*List dedykacyjny do Mikołaja Mieleckiego*], [w:] tenże, *Żywoty świętych*, cz. 2, Wilno, Drukarnia M. K. Radziwiłła, 1579, k. [2 verso].

⁹ Zob. J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji...*, s. 28.

¹⁰ Zob. H. Kowalska, *Mielecki Mikołaj...*, s. 762.

¹¹ Por. S. de Moraes, *O żywocie i śmierci najjaśniejszej księżny parmeńskiej*, Kraków, Drukarnia Łazarzowa 1581, s. 14–15.

iz życie i śmierć żony księcia Parmy złożyło się na ów „wizerunek [...] prawego chrześcijanina”, sporządzony, o czym dowiadujemy się z kolei na stronie 39, przez jej spowiednika „Sebastiana Moralisza” (właśc. Sébastien de Moraes (Moraes) 1534–1588)¹². Samo przypisanie, skierowane do Elżbiety Mieleckiej, do wojewodziny kaliskiej Anny z Jordanów Zebrzydowskiej i do wojewodziny krakowskiej Doroty Barzyny (zm. 1613), tłumacz podpisał aliokryptonimem: „Jeden Kapłan Zebrania Pana Jezusowego”.

W liście dedykacyjnym, datowanym „w Krakowie, nazajutrz po Nowym Leście” 1581 roku, jezuita zawarł frazę, którą można uznać za pierwszą, znaną dziś, drukowaną „recenzję” hagiograficznej pracy Skarga¹³:

[...] niedawnego czasu wydał jeden z naszych *Żywoty świętych* językiem polskim (jakiego skarbu my Polacy nigdyśmy przedtym nie mieli), z których czytania pożytki niewymowne pobożni katolicy bez wszego wątpienia odnoszą, gdy każdy według stanu swego, lat, powołania, osobliwe nauki i jasne przykłady, których by naśladować miał, tam stąd bierze i żywej onej Ewanjelijej, której nas święci Boży nie tak językiem jako żywotem nauczają, przypatrując się, rychlej rozumu zbawienego dostawa [...]¹⁴.

Tłumacz w pochwale książki swego niewymienionego z nazwiska konfratra zdawał się podążać śladem jego własnych sformułowań. Autor *Żywotów świętych*, którego celem było „rzecz zaniechaną i prawie w ludzkiej pamięci umarłą [tzn. żywotopisarstwo — przyp. A. S.] ożywić”, zwrócił uwagę na to, „iż w polskim języku tak pożytecznego do wszelkiej pobożności czytania nie było”¹⁵. Parenetyczny charakter księgi Skarga podkreślał nie tylko w dedykacji do Anny Jagiellonki, ale także w *Przedmowie do Czytelnika*:

Jeśli trafisz na żywot stanu swego, wszystko się przyda co tam jest, to jest biskup na biskupa, kapłan na kapłana, żonaty na żonatego, wdowa na wdowę, panna na panienkę. Ale jeśli inszego stanu żywot jest tam, wszystko chwalić i wszystkiemu dziwować, ale nie wszystkiego naśladować możesz, przetoż w tym użyjesz baczności i roztropności, wiedząc, co tobie i powołaniu twemu służy. Wszakże, jeśli na doskonalszy stan, to jest z dobrego na lepsze prześć masz wola, jako radzi apostoł, ze wszystkich możesz jako pszczoła miód z każdego zioła wybierać¹⁶.

„Jeden Kapłan Zebrania Pana Jezusowego” raz jeszcze wspomniał o Skargowej pracy, gdy przyszło mu wyłożyć przyczyny podjęcia własnej roboty przekładowej. Dążąc do spełnienia życzenia adresatek, które miały go poprosić o napisa-

¹² Zob. C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, t. 5, Mansfield 1969, s. 1279 (pierwodruk: Bruxelles 1890–1909).

¹³ Za najdawniejszy drukowany hołd dla Skarga jako pisarza wskazano wypowiedź Kaspra Wilkowskiego z 1584 roku. Por. J. Starnawski, *Piotr Skarga w legendzie wieków...*, s. 93–94.

¹⁴ [Jeden Kapłan Zebrania Pana Jezusowego]: [*List dedykacyjny*], [w:] S. de Moraes, *O żywocie i śmierci najaśniejszej księżny parmeńskiej...*, s. 14–15.

¹⁵ P. Skarga, [*List dedykacyjny do Anny Jagiellonki*], [w:] tenże, *Żywoty świętych...*, cz. 1, 1579, k. [2 verso].

¹⁶ Tenże, *Przedmowa do Czytelnika*, [w:] tamże, k. [8 verso].

nie nabożnego dzieła służącego doskonaleniu się w wierze, postanowił dokonać translacji dziełka Moraesa ze względu na takie walory tekstu jak: „świeżość”, „nowość” oraz wysoki status społeczny bohaterki:

Acz tedy, jakom powiedział, na tych *Żywociach świętych* nowo wydanych, pobożny katolik barzo czyście i z korzyścią wielką może być kontent, wszakże, aby tu kto jeszcze nie wywarł (jakoż to złościwym a ociętnym sercom naszym) nietrudno, rozmaite wymyślać płaszczyki na ogarnienie swojej nieprawości), a rzekł: Żeśmy się nie narodzili onych wieków starych, kiedy tak barzo kwitnęła dobroć, pobożność i wszelka cnota, i bardziej okwitowała łaska Ducha Świętego, lecz naszych wieków oziębla miłość Boża i wszelka pobożność ledwie nie zgasła, a przeciwnym obyczajem nieprawość i złość wszelaka rozkrzewiła się, i górę wzięła, a tak barzo trudno teraz komu być bogobojnym. Na zbicie tedy, a potępienie tej wymówki (acz i dla inszych przyczyn) przełożyłem ten żywot [...] ¹⁷.

Laudator dzieła Skargi oddawał do rąk przedstawicieli możnych i wpływowych rodów tekst stanowiący dowód na to, iż realizacja katolickiego wzoru osobowego jest możliwa do wypełnienia współcześnie przez kobiety, zajmujące wysokie stanowisko społeczne: Maria of Guimarães, żona księcia Parmy i gubernatora Aleksandra Farnese ¹⁸, zmarła w 1577 roku. Jezuita, akcentując zatem rangę *Żywotów świętych* w nieco ponad rok od ich pierwodruku, ze swej strony zaproponował pobożnym adresatkom kontreformacyjny wizerunek matrony, która żyjąc w świeckim stanie zrealizowała ideał „pobożności prawego chrześcijanina”.

Konfrater Skargi opublikował translację pod patronatem trzech wojewodzin: „wiernej sługi, opiekunki i dobrodziejki” jezuitów Doroty z Ojrzanowa ¹⁹, „pani wielkiej pobożności” ²⁰ Anny z Jordanów ²¹ oraz nowo nawróconej Elżbiety z Radziwiłłów, której konwersję (a także nawrócenie jej braci) z satysfakcją odnotował ²². Szczególną uwagę zwraca Elżbieta Mielecka, o której Skarga nadmienił w przypisaniu do pierwszego wydania swego hagiograficznego zbioru. W ofiarowaniu jej w 1581 roku aktualnego zwierciadła katolickiej pobożności, można dopatrzeć się chyba nieprzypadkowej jezuickiej troski o dalsze poczynania przedstawicielki książęcego rodu Radziwiłłów. Na początku nowej drogi wyznaniowej została wezwana do naśladowania cnót i obyczajów „tej najaśniejszej księżny, [...] którymi ona prawie bije wbrew dzisiejszym dworom i stanom wysokim” ²³.

¹⁷ [Jeden Kapłan Zebrania Pana Jezusowego], [*List dedykacyjny*]..., s. 16–17.

¹⁸ Por. A. H. de Oliveira Marques, *Historia Portugalii*, t. 1: *do XVII wieku*, przekł. J. Z. Klave, Warszawa 1987, s. 289.

¹⁹ Por. I. Kotowa, *Barzina z Ojrzanowa Dorota*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 1..., s. 346. Wojewodzinie krakowskiej dedykowali swe dzieła inni jezuici (J. Wujek, P. Skarga), a także J. Januszowski i M. Paszkowski. Zob. też: K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 12, Kraków 1891, s. 399.

²⁰ K. Niesiecki, *Herbarz polski*, t. 4, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1842, s. 505 (pierwodruk: *Korona polska*, Lwów, Drukarnia Kolegium SJ, 1728–1743).

²¹ Według Estreichera (*Bibliografia polska*, t. 17..., s. 208), Anna Zebrzydowska była także adresatką *Godzinek*, opublikowanych w 1582 roku.

²² Konwersja Elżbiety Mieleckiej sprawiła, że H. Powodowski przypisał jej (w Poznaniu w dniu 20 stycznia 1581 roku) dzieło pt. *Skarbnica Biblijej świętej*.

²³ [Jeden Kapłan Zebrania Pana Jezusowego], [*List dedykacyjny*]..., s. 25.

Odpowiedź na pytanie, kim był translator i „recenzent” *Żywotów świętych*, próbował sformułować w 1845 roku Andrzej Edward Koźmian:

Może nim był Szymon Wysocki, gdyż on kilka dziełek z włoskiego języka przetłumaczył, a przy tym w wielu domach moźnych bywał spowiednikiem. Jednakże między pracami Wysockiego, nigdzie tego żywotu księżny parmeńskiej wymienionego nie znalazłem²⁴.

Nazwiska Szymona Wysockiego (ok. 1546–1622), znanego z biogramów Piotra Skargi²⁵, próżno szukać w *Bibliografii literatury polskiej „Nowy Korbut”* czy w przewodniku *Dawni pisarze polscy*. Wiadomo, że podał do druku blisko trzydzieści prac, głównie przekładowych²⁶, przyczyniając się do wzbogacenia polskiego „języka ascetycznego”²⁷. W latach 1572–1578 działał w Poznaniu między innymi jako katecheta, po czym został wysłany do Szwecji, gdzie pełnił funkcje spowiednika Katarzyny Jagiellonki (1526–1583) i wychowawcy królewicza Zygmunta (1566–1632), przyszłego władcy Polski²⁸. Czas jego pobytu na dworze Wazów drukowane źródła określają różnie. Stanisław Załęski stwierdził, iż w 1580 roku w Szwecji pozostało tylko siedmiu kapłanów, zaś Wysocki został „wnet potem odwołany do Polski”²⁹. Współczesne kompendia jezuitów wskazują lata 1578–1583 jako czas odbywania przezeń „szwedzkiej misji”³⁰ lub podają rok 1581 jako czas jego powrotu do Polski³¹.

Tłumacz, podpisując 2 stycznia 1581 roku list dedykacyjny w Krakowie jako „Jeden Kapłan Zebrania Pana Jezusowego” ujawnił tylko, że — „ustawicznie

²⁴ A. E. Koźmian, *Rękopism historyczny polski dworzanina i wychowawca Zygmunta Augusta*, Wrocław 1845, s. 171. Zob. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 22, s. 549. Nawiasem mówiąc, Estreicher przy opisie *Godzinek*, dedykowanych Annie z Jordanów, wyraził następujące przypuszczenie (tamże, t. 17, s. 208): „Tejże Jordanównie dedykował jeden z jezuitów tłumaczenie w 1581 Moralisa, *O żywocie księżnej parmeńskiej*. Może więc i *Godzinki* jego pióra”.

²⁵ Por. [K. Drużbicki], *Żywoć o Piotra Skargi z Towarzystwa Jezusowego (zm. 1612)*, przekł. S. Ziemiański, [w:] *Ks. Piotr Skarga SJ. Życie i dziedzictwo. Rok jubileuszowy*, red. R. Darowski i S. Ziemiański, Kraków 2012, s. 25–27. O roli, jaką miał odegrać Wysocki w podjęciu przez Skargę decyzji o wstąpieniu do zakonu jezuitów zob. J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji...*, s. 30.

²⁶ Zob. J. Brown, *Biblioteka pisarzy asystency polskiej Towarzystwa Jezusowego*, Poznań 1862, s. 438–441; C. Sommervogel, *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus...*, t. 8, s. 1311–1319; K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 33..., s. 475–476.

²⁷ J. Niedzielski, *Wysocki Szymon*, [w:] *Podręczna encyklopedia kościelna*, t. 41–42, Poznań–Warszawa 1915, s. 87.

²⁸ Por. np. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564–1995*, oprac. L. Grzebień przy współpracy zespołu jezuitów, Kraków 1996, s. 774. Nazwiska Wysockiego jako spowiednika Katarzyny Jagiellonki nie wymienił W. Czaplinski, *Katarzyna Jagiellonka*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 13, s. 218–220.

²⁹ St. Załęski, *Jezuici w Polsce*, t. 1, Lwów 1900, s. 440.

³⁰ *Encyklopedia wiedzy o jezuitach...*, s. 774.

³¹ Zob. St. Obirek, *Jezuici na dworach Batorego i Wazów 1580–1668. Wpływ kapelanów dworskich i wychowawców książąt na postawy panujących i politykę państwa*, Kraków 1986, s. 22.

rozmaitymi sprawami kapłańskiego urzędu zabawiony³² — jest tym, „którego [...] tu w Krakowie do posług duchownych sumnienia swego używać³³ raczyły: Mielecka, Zebrzydowska i Barzyna. Być może w przyszłości uda się potwierdzić autorstwo Wysockiego, którego nazwisko bywa przywoływane wraz z tytułem dziełka Moraesa³⁴. W tym miejscu należy przede wszystkim podkreślić, iż laudacja *Żywotów świętych*, w istocie będących pierwszym hagiograficznym zbiorem w języku narodowym³⁵, wyszła spod pióra członka Towarzystwa Jezusowego u progu działalności tego zakonu w Krakowie i została sformułowana w dedykacji do dzieła, w którym obecnie dostrzega się „świecką odmianę hagiografii”³⁶. Dodajmy, iż przeświadczenie jezuickiego tłumacza, który przewidywał atrakcyjność tego typu lektury, potwierdzają współcześni badacze. Perswadując nowe modele osobowe i obyczajowe³⁷:

Opisania owe stawiały przed oczami odbiorców wzory bliższe niż postaci świętych. Zgodnie z duchem renesansowego humanizmu dowodziły wielkości człowieka i możliwości autokreacji. Wypełniały schematy dobrej śmierci Każdego treściami konkretnymi i wiarygodnymi poprzez swą szczegółowość i historyczną prawdziwość³⁸.

Dodajmy, iż książka *O żywocie i śmierci księżny parmeńskiej*, którą tłumacz zdawał się traktować jako swoisty suplement do *Żywotów świętych*, spełniła oczekiwania „Jednego Kapłana Zebrania Pana Jezusowego”. Biografia Marii Portugalskiej była ponoć ulubioną lekturą Katarzyny Wapowskiej (zm. 1596), pomagając jej wieść „życie świętobliwe”, który wraz ze „śmiercią chwalebna” kasztelanki przemyskiej opisał w 1606 roku Szymon Wysocki³⁹. Nawiasem mówiąc, Katarzyna z Maciejowic była też wdzięczną czytelniczką i słuchaczką *Żywotów świętych*⁴⁰.

Skupienie uwagi na frazach, zawartych w dedykacji z 2 stycznia 1581 roku, uzasadnia z jednej strony fakt, iż w opinii „Jednego Kapłana” upatrywać można

³² [Jeden Kapłan Zebrania Pana Jezusowego], [List dedykacyjny]..., s. 13.

³³ Tamże, s. 10.

³⁴ Zob. np. M. Włodarski, *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI wieku*, Kraków 1987, s. 39; A. Nowicka-Jeżowa, *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 1992, s. 26, 250, 263.

³⁵ Zob. J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji...*, s. 106.

³⁶ A. Nowicka-Jeżowa, *Sarmaci i śmierć...*, s. 46.

³⁷ Zob. H. Dziechcińska, *Wzory osobowe*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej. (Średniowiecze. Renesans. Barok)*, red. T. Michałowska, współudział B. Otwinowska, E. Sarnowska-Temeriusz, Wrocław 1990, s. 933.

³⁸ A. Nowicka-Jeżowa, *Sarmaci i śmierć...*, s. 47.

³⁹ Por. S. Wysocki, *Kształt pobożności, to jest żywot świętobliwy i śmierć chwalebna Jej Młociej Paniej P. Katarzyny Wapowskiej, kasztelanki przemyskiej etc.*, Kalisz, W. Gedeliusz, 1606.

⁴⁰ Szerzej na ten temat zob. A. Sitkowa, *O lekturach Katarzyny Wapowskiej, kasztelanki przemyskiej. (Na podstawie druków z przełomu XVI i XVII wieku)*, „Rocznik Przemyski” 2012, t. 47, z. 2, s. 42–43.

nie tylko swego rodzaju reklamy dla książki autorstwa konfratra, ale także świadectwa przemyślanego wprowadzania przez jezuickich autorów nowych form piśmienniczych, które miały stanowić narzędzie do walki z „herezją” – odrodzonego żywotopisarstwa i świeckich hagiografii. Pojawiające się przy tych okazjach nazwisko Elżbiety Mieleckiej, której książka Skargi miała pomóc w dokonaniu konwersji, zaś biografia Marii Portugalskiej zachęcić do naśladowania poczynąń ortodoksyjnej katoliczki, ilustruje niejako etapy pracy, prowadzonej przez jezuitów „około dusz ludzkich”. Nadmienimy jeszcze, iż niebawem heraldyk Bartosz Paprocki (ok. 1543–1614) skonstratował, iż „województwo ziem podolskich [...] za wielkim staraniem [...] małżonka, który i sam, i kaznodzieje uczone przywodził, aby ją wywiedli z dziwnych a obłądliwych wiar, była potem tak panią bogobojną i tak chętną do służby miłego Boga, że między one święte panie liczoną być może”⁴¹.

Co ciekawe, właśnie kwestię kobiet jako czytelniczek *Żywotów świętych* podjął Jan Bogusławski (zm. 1608), przeor cystersów w Koprzywnicy, autor dwóch znanych dziś przekładów⁴² i właściciel księgozbioru⁴³. W 1596 roku podał do druku pracę *Sprawiedliwy Józef albo o Męce i śmierci Pana naszego Jezusa Krystusa rozmyślenia*⁴⁴, stanowiącą tłumaczenie dzieła Stanisława Sokołowskiego (1537–1593) *Iustus Ioseph*⁴⁵. W liście dedykacyjnym z 20 lutego 1594 roku, w który włączył obszernie wywody na temat potrzeby przysposobiania polszczyźnie katolickich dzieł religijnych, dokonał swoistego przeglądu tego rodzaju piśmiennictwa, opublikowanego w Polsce w II połowie XVI stulecia⁴⁶. Zbijając poglądy tej części duchowieństwa, która sprzeciwiała się drukowaniu dzieł religijnych w języku narodowym⁴⁷, Bogusławski jako jeden z istotnych argumentów, przemawiających za podejmowaniem prac translatorskich, wymienił niezna-

⁴¹ B. Paprocki, *Herby rycerstwa polskiego*, wyd. K. J. Turowski, Kraków 1858, s. 837 (pierwotny druk: Kraków, M. Garwolczyk, 1584).

⁴² Bogusławski dokonał też translacji utworu Krzysztofa Warszewickiego *In mortem Annae Austriacae Poloniae Sveciaeque Reginae oratio* (Kraków, in officina Lazari, 1598). Por. K. Warszewicki, *O śmierci Anny Rakuszanki polskiej i szwedzkiej królowej oracyja*, przekł. J. Bogusławski, Kraków, W. Kobyliński, 1599.

⁴³ Por. M. Sipayłło, *Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie*, Warszawa 1988, s. 136, tabl. 52; M. Cubrzyńska-Leonarczyk, *Polskie superexlibrisy XVI–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie. Centuria druga*, Warszawa 2001, s. 130, tabl. 46; M. Czapnik, *Księgozbiór ks. Jana Bogusławskiego świadectwem zainteresowań cysterskiego kaznodziei i tłumacza*, „Roczniki Biblioteczne” 2009, s. 149–172.

⁴⁴ Por. S. Sokołowski, *Sprawiedliwy Józef albo o Męce i śmierci Pana naszego Jezusa Krystusa rozmyślenia*, przekł. J. Bogusławski, Kraków, Drukarnia Łazarzowa, 1596.

⁴⁵ Por. S. Sokołowski, *Iustus Ioseph sive in Iesu Christi Domini nostri mortem et passionem*, Cracoviae, in officina Lazari, 1586.

⁴⁶ Szerzej na ten temat zob. A. Sitkova, *Jana Bogusławskiego uwagi o polskich książkach religijnych z drugiej połowy XVI wieku*, [w:] *Studia bibliologiczne*, t. 15: *Prace ofiarowane Profesor Marii Pawłowiczowej*, red. K. Heska-Kwaśniewicz, współudział K. Tałuć, Katowice 2005, s. 250–261.

⁴⁷ Zob. T. Milewski, *Rola Kościoła w rozwoju polskiego języka literackiego*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, cz. 2: *Kościół a nauka i sztuka*, Lublin 1969, s. 123.

mość łaciny — efekt lenistwa, zaniechania, ubóstwa, czy „swawoli młodej” synów szlacheckich — i dodawał:

Musi się też tu przypomnieć płeć białogłowska. Tych nie jest zwyczaj żaden, aby się uczyć miały języka łacińskiego, ile tu u nas w Polsce, a z natury człowieczeńskiej chcą też wiedzieć, co w księgach pisano. Rzecz drugi zasię: Siła w księgach jest, czego się im czytać nie godzi. Niechajże nie czytają, niech Biblijej dadzą pokój, a zwłaszcza panienki, siła tam nie prze nie, ale *Arfa duchowna* od ojców jezuitów i *Żywoty świętych* od człowieka osobliwego, księdza Piotra Skargi, który i kazaniem, i pisaniem chętnym rad by co nawięcej ludzi Panu Bogu pozyskał. Te pisma prze nie i insze tym podobne⁴⁸.

Cysters, podkreślając główny rys działalności kaznodziei Zygmunta III — pozyskiwanie wiernych dla rzymskiej konfesji — zwrócił uwagę na cel hagiograficznej księgi, bardzo mocno akcentowany przez samego Skargę od 1579 roku — wytrącenie z rąk świeckich czytelników Pisma Świętego⁴⁹. Bogusławski projektował przy tym zawartość „biblioteczki” staropolskiej „płci żeńskiej”, w której zarezerwował miejsce dla *Harfy duchownej* Marcina Laterny (ok. 1552–1598)⁵⁰ i dla *Żywotów świętych*, które istotnie „stały się [...] ulubioną lekturą kobiet, od królowych poczynając, a na szlachciankach i mieszczkach kończąc”⁵¹.

Niebawem ślad lektury hagiograficznego zbioru Piotra Skargi pozostawił w swoich pismach kolejny duchowny — opat benedyktynów sieciechowskich i biskup kijowski Józef Wereszczyński (po 1531–1598). W dniu 20 października 1594 roku w Sieciechowie podpisał *Publikę*, w której zwracał się do szlachty z projektem zorganizowania szkoły rycerskiej na Ukrainie i ufundowania tamże zakonu rycerskiego. Dążąc do zjednania przychylności odbiorców poddał hagiograficznej stylizacji opis okoliczności swego przyjścia na świat⁵² i w funkcji kaptatywnej przywołał postaci, których działalność świadczyła o tym, że osoba duchowna może łączyć swoją posługę z rzemiosłem rycerskim, a wśród nich:

[...] onego ś[więtego] mmicha od ś[więtego] Franciszka, na imię Jana Kapistrana, który jest między *Żywoty świętych* przez ks. Skargę wpisany, prze dzielność jego świętą, którą pokazywał z swemi krzyżaki nad sprosnymi Turki i Tatory, (a to otrzymawszy od Ojca Ś[więtego] papieża chorągiew krzyżacką), których przez sto tysięcy pobił, pomordował i węgierską ziemię za swą dzielnością uspokoił⁵³.

⁴⁸ J. Bogusławski, [List dedykacyjny do *Jadwigi Mieleckiej*], [w:] St. Sokołowski, *Sprawiedliwy Józef...*, k. [4 verso]. Należy podkreślić, iż podobnymi przeświadczeniami dzielił np. Marcin Kromer (1512–1589). Zob. T. Milewski, *Rola Kościoła...*, s. 125.

⁴⁹ Por. np.: „Teraz, gdy ludzie pospolici zaniechawszy prostych i gorących z żywotów świętych przykładów, nad powołanie udali się do Biblijej [...]”. P. Skarga, [List dedykacyjny do *Anny Jagiellonki*]..., k. [2 recto].

⁵⁰ Na rekordową liczbę edycji *Harfy duchownej* w XVI i XVII wieku zwracał uwagę J. Nowak-Dłużewski, „*Żywoty świętych*” *Piotra Skargi...*, s. 48.

⁵¹ J. Tazbir, *Piotr Skarga*, [w:] *Życiorysy historyczne, literackie i legendarne...*, s. 93. Zob. też np.: H. Barycz, *Z dziejów jednej książki...*, s. 662–663.

⁵² J. Wereszczyński, *Publika*, Kraków, A. Piotrkowczyk, 1594, s. 25–26.

⁵³ Tamże, s. 24–25.

Wereszczyński, wskazując zbiór Skargi jako wiarygodne źródło wiadomości na temat działalności św. Jana Kapistrana (1386–1456), ogłoszonego świętym w 1690 roku, którego żywot włączył Skarga do drugiego wydania zbioru (1585)⁵⁴, potwierdził praktyczne walory książki, która mogła stanowić pomoc dla katolickiego duchownego nie tylko przy przygotowywaniu własnych wystąpień. Świadczyć o tym może umieszczenie *Żywota świętego Benedykta* w obrębie tekstów, składających się na literacką ramę wydawniczą benedyktyńskiej *Reguły*, wydanej w 1597 roku za sprawą właśnie Wereszczyńskiego⁵⁵.

Żywot świętego Benedykta opata, pisany od świętego papieża Grzegorza Wielkiego pełnił w tym wydaniu funkcję biogramu, przedstawiając życie i działalność św. Benedykta z Nursji (zm. po 542), twórcy *Reguły*. Karol Estreicher przypisał polski przekład tekstu autorstwa św. Grzegorza I Wielkiego (ok. 540–604)⁵⁶ Sebastianowi Fabianowi Klonowicowi (ok. 1545–1602), który na polecenie Wereszczyńskiego dokonał tłumaczenia benedyktyńskiej *Reguły*. Biografia trafiła do zestawienia dokonań translatorskich autora *Flisu* i została poddana analizie językowo-stylistycznej⁵⁷.

Tymczasem skolacjonowanie tekstu przypisywanego Acernowi z *Żywotem świętego Benedykta*, zawartym w *Żywotach świętych* ujawniło, iż na czele benedyktyńskiej *Reguły* umieszczono ekscerpt z hagiograficznej księgi Skargi. Przejęty został tytuł, marginalia oraz tekst, do którego wprowadzono trzy zmiany⁵⁸. Usunięto informację o dacie wspomnienia św. Benedykta, a więc stały składnik wynikający z kompozycji Skargowego zbioru, w którym żywoty następowały po sobie zgodnie z układem kalendarza kościelnego. Pominięto także „obrok duchowny” zamykający *Żywot świętego Benedykta*, a więc element umieszczany przez Skargę po biografii, którego wprowadzenie zostało uznane przez badaczy, akcentujących kompilacyjny charakter hagiograficznej księgi, za oryginalny pomysł polskiego jezuitę⁵⁹.

Obok tych „abrewiacji”, w zaczerpniętym z *Żywotów świętych* fragmencie można wskazać także jedną, zaskakującą „amplifikację”⁶⁰. Ktoś, kto postanowił

⁵⁴ Zob. A. Ceccherelli, *Od Suriusa do Skargi...*, s. 110–111, przyp. 40.

⁵⁵ Zob. *Żywot świętego Benedykta*, [w:] *Reguła błogosławionego i Bogu upodobanego ojca Benedykta ś.*, [przekł. S. F. Klonowic], Kraków, A. Piotrkowczyk 1597, k. [14 verso]–[20 recto].

⁵⁶ Por. K. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. 12..., s. 471.

⁵⁷ Zob. H. Wiśniewska, *Renesansowe życie i dzieło Sebastiana Fabiana Klonowica*, Lublin 2006, s. 285, 196–198 (pierwodruk: Lublin 1985).

⁵⁸ Szerzej na ten temat zob. A. Sitkova, „*Żywot świętego Benedykta*” w edycji „*Reguły*” benedyktyńskiej „*przekładania*” Sebastiana Fabiana Klonowica. (*Z dziejów recepcji „Żywotów świętych Piotra Skargi*”), [w:] *Studia bibliologiczne*, t. 18: *Biblioteki i ośrodki informacji — zbiory, pracownicy, użytkownicy*, red. M. Jarczykowa, Katowice 2010, s. 86–95.

⁵⁹ Por. J. Nowak-Dłużewski, „*Żywoty świętych*” Piotra Skargi..., s. 49.

⁶⁰ Rozumienie tych pojęć, odnoszonych do staropolskiej translatoryki i naśladowania dzieł antycznych, przyjmuję za: T. Michałowska, *Oryginalność*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej...*, s. 535.

wykorzystać ekscerpt z dzieła „tyrana dusz ludzkich”, wszedł w swoiste z nim współzawodnictwo, dodając do jego tekstu trzy słowa:

Jednego dnia nieprzyjaciel, ukazawszy mu się w osobie ptaka czarnego, **które<go> kosem zową** [podkr. — A. S.], i latając około twarzy jego, gdy go krzyżem ś<więtym> odegnał, taką w ciele swy<m> pobudkę do nierządności uczuł, jakiej nigdy nie miał⁶¹.

Osoba, która zdecydowała o wydrukowaniu biografii założyciela zakonu benedyktynów w *Regule*, wprowadziła istotny z własnego punktu widzenia szczegół, obecny zarówno w dziele św. Grzegorza⁶², jak i w zbiorze *De probatis Sanctorum historiis* autorstwa Suriusza (właśc. Lorenz Sauer 1522–1578)⁶³, stanowiącym jedno z podstawowych źródeł, z jakich korzystał Skarga⁶⁴.

Niemożliwe wydaje się dziś sformułowanie odpowiedzi na pytanie: kto zdecydował o umieszczeniu biografii św. Benedykta na czele polskiego przekładu jego *Reguły*? Podobnie, jak nie można stwierdzić, kto „poprawił” tekst Skargi, wykazując jednocześnie znajomość wykorzystanych (i znacznie przecież skracanych) przezeń źródeł. Z dużą dozą pewności można za to skonstatować, iż posłużenie się ekscerptem z hagiograficznej księgi Skargi jest jednym z ciekawszych śladów lektury *Żywotów świętych*, pozostawionych na kartach szesnastowiecznych druków. „Książka dla wszystkich”, określana mianem „staropolskiego *bestsellera*”⁶⁵, „zrecenzowana” na początku 1581 roku przez jezuitę, oddana w 1594 roku w ręce „płci białogłowskiej” przez cystersa i przywołana w dziełku benedyktyna, w osiemnaście lat po pierwszej edycji została potraktowana jako dobro publiczne⁶⁶.

⁶¹ Por. P. Skarga, *Żywoty świętych*, Kraków, A. Piotrkowczyk, 1592, s. 246; *Żywot świętego Benedykta*, [w:] *Regula...*, k. [16 recto].

⁶² Por. Święty Grzegorz Wielki, *Dialogi*, przekł. W. Szoldrski, wstęp J. S. Bojarski, oprac. E. Stanuła, Warszawa 1969, s. 60; tenże, *Regula. Dialogi. Księga druga*, przekł. A. Świderkówna, Tyniec–Kraków 2005, s. 256–257.

⁶³ Por. L. Surius, *De probatis Sanctorum historiis*, t. 2, Colloniae Agripinae, Apud Gervinum Calenium et haeredes Quentelios, 1581, s. 329.

⁶⁴ Zob. np. H. Fros, *Źródła „Żywotów świętych” Piotra Skargi*, „Pamiętnik Literacki” 1991, z. 3, s. 173.

⁶⁵ A. Borowski, *Staropolska „książka dla wszystkich”, czyli „Żywoty świętych” ks. Piotra Skargi SJ*, [w:] *Lektury polonistyczne. Retoryka a tekst literacki*, t. 1, red. M. Hanczakowski i J. Niedźwiedź, Kraków 2003, s. 68.

⁶⁶ Por. J. Tazbir, *Piotr Skarga. Szermierz kontrreformacji...*, s. 99.

Anna Sitkowa

**„The Treasure We, The Polish People, Have Never Had Before”
Traces of *Lives of the Saints* by Piotr Skarga
in Catholic Printed Matters Dating Back to the Late 16th Century**

(Summary)

Four Polish printed matters from the end of 16th century were highlighted in the article. Three of them, *The Life and Death of a Princess from Parma* (1581); *Republic* (1594); *Joseph the Righteous* (1596) refer to *Lives of the Saints* by Piotr Skarga. This is proof that the book was highly appreciated by the author's contemporaries as a counter-reformation speculum, outstanding reading for women, and a point of reference for clergymen who wanted to prepare their own speeches. The fourth printed matter is another sign of *The Lives of Saints* popularity (*The Benedictine Rule* circa 1597). What we find there is a slightly altered version of *St. Benedict's life*, which does not mention the name of Piotr Skarga.